

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82-6:82-95

БІЛЯКОВИЧ Людмила

РЕЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНЕ ПОЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

У статті розглянуто основні теоретичні питання, пов'язані з проблемами інтерпретації, інтертекстуальних зв'язків та художньої рецепції, що є передумовами творення літературного тексту. Досліджено проблеми літературної традиції, аналізу художньої рецепції історичної постаті, які дозволяють унаочнити процес формування спадкоємних зв'язків в українському письменстві. Визначено, що науковий принцип інтертекстуальності дозволяє подати літературну традицію в її процесуальних, а не статичних характеристиках, врахувати іманентні ментальні риси і весь комплекс зовнішніх впливів.

Ключові слова: інтерпретація, інтертекстуальність, рецепція, літературна традиція, парадигма, історичний роман, літературознавство.

Сучасне літературознавство в багатьох присутніх аспектах спирається на засади рецептивної естетики, відповідно до яких значення повідомлення може бути розкрито тільки у зв'язку з інтерпретаційними уподобаннями реципієнта. Таке сприйняття детерміноване контекстом (при цьому контекст може бути інтертекстуальним, інтратекстуальним та екстратекстуальним).

Унаслідок досить активної, хоч і непростой реанімації «замулених криниць і духовних оазисів нашого народу» (М. Жулинський), відродження української державності, піднесення національної самосвідомості виникає потреба сучасного наукового підходу до інтерпретації творів видатних представників вітчизняного письменства II-ї половини XIX–XX століть, а надто авторів історичних повістей і романів, зокрема й великої прози М. Старицького та Б. Лепкого. Рецептивна естетика повною мірою виявляє ефективність своєї методики саме в процесі вивчення історичної прози. В даному випадку коло питань, пов'язаних з

рецепцією та інтерпретацією твору, є особливо актуальним, оскільки тут рецепція постає основою інтерпретації: готуючись до написання історичного твору, автор мусить опрацювати й осмислити вже існуючу літературу (наукову, публіцистичну, художню), щоб скласти уявлення про певну епоху; змодельовати образи героїв, типові для даного історичного контексту. Так, І. Нечуй-Левицький (про це він сам зауважував у «Життєписі Івана Левицького (Нечуя), написаному ним самим» [1, с. 8]), розповідає, що перед початком роботи над своїми історичними творами він ознайомився з літописами Грабянки, Самовидця, «Історією Русів», працями Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова та інших істориків, а також з розповідями очевидців визначних подій минулого. Отже, перш ніж запропонувати власну інтерпретацію історичного фактажу, письменник виступає реципієнтом, опрацюючи певну джерельну базу.

Побутування у визначеному культурно-історичному середовищі того чи іншого художнього твору формує певний дискурс, означений О. Кривцуном як «культурна аура» [2, с. 171]. Іншими словами, історія інтерпретації, художня репутація та цінність твору визначають напрям його подальшого розпредмечування, продовжують нові інтерпретації й сучасні трактування. Так, своєчасність даного дослідження зумовлена поживаленням інтересу до постаті Івана Мазепи та його ролі в українському державотворенні, що потребує наукового перегляду його політичної діяльності, яка впродовж століть через упереджене ставлення російської, а потім радянської ідеології подавалася в літературі однобічно та вкрай негативно, і водночас нового переосмислення всього масиву творів українських авторів, пов'язаних з цим іменем, тобто нової інтерпретації.

Літературний твір виникає та реалізується лише в процесі зустрічі художнього тексту й читача, який своєрідно «впливає» на цей твір. Рецептивна естетика стала реакцією на «іманентну естетику», постулювала ідею автономності мистецтва, обстоювала принципи вивчення «самодостатнього та самоцінного витвору» [2, с. 180]. Прихильники рецептивного напрямку протиставили цьому підходу інший, відповідно до якого «вузько осмислений

естетичний аналіз окреслюється тільки межами художнього тексту, є недостатнім для розуміння мистецтва» [2, с. 180].

Рецептивна естетика, яка бере початок від 60-х рр. ХХ ст. і активно розвивається досі, ознаменувала зміну інтерпретаційних парадигм: якщо раніше літературознавча інтерпретація передбачала дві константи – автора і текст, то новий підхід вводить до аналітичного простору третій елемент – читача. Саме тому рецептивна естетика розглядає художній твір не як окрему систему, а як її компонент, що реалізується через зв'язок з реципієнтом. Унаслідок цього твір сприймається як історично відкрите явище, цінність і смисл якого характеризуються певною динамікою, тобто можуть осмислюватися й переосмислюватися залежно від інтенцій реципієнта, реалій епохи, світоглядних орієнтирів, політичного контексту доби і т. ін. Згідно з принципами рецептивного підходу, значення повідомлення, смислове навантаження завжди детерміноване інтерпретаційними вподобаннями реципієнта.

Явище художньої рецепції як один із чинників авторської інтерпретації дає письменникові можливість якомога правдивіше, або, навпаки, кон'юнктурно, залежно від політичної ситуації в суспільстві, змальовувати певне історичне явище, подію чи особистість. Специфіку авторської інтерпретації історичної минувшини дозволяє виявити порівняльний метод, що застосовується до вивчення художніх текстів, присвячених одній і тій самій історичній події або особі. Всі аналізовані твори про Івана Мазепу містять фольклорний, історичний, міфологічний, часом літературний матеріал, який інтерпретується залежно від політичної кон'юктури доби, особистих уподобань письменника, його патріотичних переконань, а також від «енергетики» тих джерел, якими він послуговується при створенні свого тексту.

У художній літературі можливе використання документальних матеріалів, однак в історичній прозі документу належить особлива роль. Сама специфіка історичної белетристики передбачає тісний зв'язок із зовнішніми щодо неї текстами (науковими, публіцистичними), які й становлять основу. Письменник здійснює не механічне перенесення певних відомостей у роман, а їх осмислення, добір, що й робить художній твір не ілюстрацією історії, а переживанням її. Цілком природно, що один і той самий

документальний факт із життя історичного діяча може бути порівнюваний і висвітлений різними письменниками, оскільки автор вносить у художнє моделювання образу героя та його оточення власний світогляд, етичні й естетичні вподобання, політичні засади, на яких стоїть. Безперечно, авторська оцінка не повинна суперечити історичній правді, однак висновки істориків і результати творчості митця почасти істотно відрізняються, що може пояснюватися як особистими вподобаннями письменника, так і політичною кон'юктурою його часу.

І. Франко, порушуючи питання художньої та історичної правди, зауважував: «Повість історична – се не історія. Історикові входить передовсім о вислідження правди, о констатування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для включення певної ідеї в певних живих, типових особах» [3, с.7–8].

Історія для митця не є самоціллю – талановитий історичний твір завжди ідейно пов'язаний з днем свого літературного народження і здебільшого несе в собі відповіді на актуальні питання сучасності.

Раніше вже йшлося про неможливість отождолення завдань історика й митця. В Оксфордському словнику англійської мови подається дев'ять значень давньогрецького слова «історія», серед яких є «розслідування», «дослідження», «встановлення», «впізнавання». Як бачимо, в означенні цього поняття досить часто акцентується емпіричне дослідження подій давнини. Митець же, як зазначав ще Аристотель, пише не тільки про те, що було, а й про те, що за логікою подій могло статися. Істинність вимислу Аристотель ставить вище і вважає її ціннішою (пізнавальною) за істину конкретно-історичну. «Художнє зображення історії науковіше і вірніше, ніж точне історичне описання. Поетичне мистецтво проникає в саму суть справи, в той час як точний звіт дає тільки перелік подробиць» [4, с. 54].

Історичний роман специфічно освоює життєвий матеріал. Достовірні події, які зображує прозаїк, до певної міри обмежують його творчу свободу, він мусить зважати на історичні факти не тільки у розробці сюжету й композиції свого твору, але й у портретних і навіть мовних характеристиках героїв.

Доля відомих історичних діячів, її наукова, а почасти – й художня рецепція становлять ту фактологічну матрицю, яка визначає рівень авторської свободи у трансформуванні обраної теми.

Саме ґрунтовна обізнаність з історичними реаліями зображуваної доби забезпечує твору свободу автора в розбудові художнього світу і разом з тим – достовірність характерів, сюжетних колізій, побутових деталей тощо. Художній вимисел значною мірою відіграє роль синтезуючого начала, що засвідчує вільне володіння письменника історичним матеріалом і втілює уроки минувшини в мистецькі образи.

Автор історичного роману, на думку О. Білецького, повинен «добре знати епоху, яку описує, її зовнішню історію, її побут, суспільні взаємини. Треба добре розуміти причини історичних подій і вміти роз'яснювати їх читачеві не за допомогою міркувань, а за допомогою художніх образів. Для цього не досить тільки однієї жвавості уявлення. Для цього треба вивчати документи істориків, залишки матеріальної культури» [5, с. 5].

Отже, історія постає в романі не у фактографічному втіленні, а в сюжетно-подієвому «самовиявленні», реалізуючись у долях персонажів, емоційно насичених образах.

Сам феномен історичного роману виникає в силовому полі дійсних фактів і авторського вимислу. Саме цим пояснюється значущість того впливу, який справила на розвиток української історичної прози наукова та популярна історична публіцистика, що в другій половині ХІХ ст. переживала своє піднесення, пов'язане з іменами П. Куліша, В. Антоновича, М. Костомарова.

З огляду на складність феномену історичної романістики, що специфічно активізує у своєму художньому просторі загальнофілософські категорії об'єктивного / суб'єктивного, аналіз і синтез як універсальні пошукові методи, а також принципову для високохудожнього історичного твору проєкцію на сучасне життя, дослідження творів цього жанру у вимірах рецептивної естетики видається найбільш доцільним. Вітчизняне літературознавство нині вже досить продуктивно оперує такими поняттями, як «інтертекстуальність», «транстекстуальний діалог», «зовнішній і внутрішній діалогічний простір», «далекі співрозмовники». Ці

основоположні для рецептивної естетики поняття дають можливість розглядати світову літературу як діалогічний простір, де множинні зв'язки виникають між складовими окремого тексту як цілісної системи, між явищами різних епох і різних національних літератур.

Літературний текст існує, як правило, не ізольовано, а в силовому полі інших творів, вступаючи з ними в «діалогічні зв'язки». Будь-який художній твір містить елементи, що пов'язують його з іншими творами. Письменник, продукуючи текст, здебільшого неусвідомлено, а часом і свідомо орієнтується на знайомі йому текстуальні моделі. Текст, на думку Ю. Лотмана, «потребує співрозмовника», він розрахований, на сприйняття іншим реципієнтом, що відрізняється від автора. «Як незалежне від нас явище, – поглиблює цю думку І. Фізер, – поетичний твір безсилий, позбавлений *energia*. Для того щоб твір міг функціонувати, він мусить піти на творчий зв'язок з апперцептивною свідомістю. Взята ізольовано, вона не є самовизначальною» [6, с. 84].

Отже, текст включається в процес комунікації, взаємодіє «з іншими творами-висловлюваннями: і з тими, котрим він відповідає, і тими, котрі йому відповідають» [7, с. 408]. «Діалогічні взаємозв'язки – це взаємозв'язки (сміслові) між будь-якими висловлюваннями у мовному спілкуванні. Будь-які два висловлювання, якщо ми зіставимо їх у смисловій площині (не як речі і не як лінгвістичні приклади), визначаються в діалогічних взаємозв'язках» [7, с. 408], – ця постульована М. Бахтіним ідея діалогізму дозволяє розглядати текст як невід'ємний ланцюг безперервного процесу спілкування, а всю світову культуру – як полілог, у якому беруть участь голоси і минулого, і сучасності.

Упродовж останніх десятиліть інтенсивне вивчення інтертекстуальності здійснювалося в межах постструктуралізму (наукові розробки Р. Барта, Ж. Бодриєра, Ж. Дельоза, М. Фуко та ін.). Саме постструктуралісти запропонували відмовитися від поняття “літературний вплив”, натомість активно запроваджували практику інтертекстуальних прочитань. Сьогодні серед літературознавців точаться дискусії: чи можна визнати встановлення інтертекстуальних зв'язків універсальним методом

дослідження, що дає змогу виявити текстуальні та ідеологічні резонанси твору. Внаслідок цього постає питання про широке розуміння інтертекстуальності як складного багаторівневого процесу взаємовпливу текстів у просторі метатексту людської культури.

Визначаючи слушність відомих на сьогодні дефініцій терміна «інтертекстуальність» (за Ю. Крістєвою), «метод дослідження тексту як знакової системи, що перебуває у зв'язку з іншими системами, а також взаємодії різних кодів, дискурсів чи голосів, які переплітаються у тексті»; за У. Еко, «вид «перекодування», яке встановлює каркас для пов'язування тексту з іншими подібними текстами»; за М. Ріффатером, «процес сприймання значення тексту»; за Ж. Женнетом, «цитування, плагіат та алюзії» [6, с. 794–795], вживатимемо його надалі у найбільш поширеному трактуванні – на означення здатності тексту художнього твору вступати в діалог з будь-якими іншими текстами. Подальший розвиток концепції інтертекстуальності «спричинився до усталення думки про перетворення автора, тексту і читача на єдине цитатне поле» [8, с. 6].

Описуючи діалогічні взаємозв'язки текстів, виокремлюємо такі функціональні різновиди останніх, як прототекст і метатекст (первинний / вторинний, базовий / похідний). Метатекст – «текст про текст», «текст, що виконує метареферентну функцію, тобто інтерпретує смисл прототексту» [8, с. 6]. Відповідно, прототекст – це первинний текст, що лежить в основі метатексту.

Варто зауважити, що у вимірах інтертекстуальності будь-який текст постає як метатекст, де наявні інтертекстуальні знаки – «чуже слово», цитати, алюзії, ремінісценції, мотиви, спільні для ряду текстів, однорідні фабульні елементи тощо. Вивчення творчої спадщини М. Старицького й Б. Лепкого потребує термінологічного апарату, що поєднав би постструктуралістичний науковий інструментарій, провідні засади інтертекстуального прочитання художнього твору і традиційні для українського літературознавства методи аналізу.

Провідною для даного дослідження є проблема літературної традиції, аналіз художньої рецепції постаті І. Мазепи дозволяє

унаочнити процес формування спадкоємних зв'язків в українському письменстві.

Науковий принцип інтертекстуальності дозволяє подати літературну традицію в її процесуальних, а не статичних характеристиках, врахувати іманентні ментальні риси і весь комплекс зовнішніх впливів.

Історична проза М. Старицького і Б. Лепкого засвідчує складну взаємодію різних стилістичних домінант і літературних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1968. – Т.10. – 587 с.
2. Кривцун О. Естетика / О. Кривцун. – М. : Аспект-пресс, 2000.– 430 с.
3. Франко І. Я. Передмова до повісті «Захар Беркут» / І. Я. Франко: зібрання творів у 50 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 16. – С.7–8.
4. Аристотель. Поэтика: Об искусстве поэтики / Аристотель. – М. : Искусство, 1957. – 134 с.
5. Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй) / О. Білецький // Збірник праць : у 5 т. – К. : Наук. думка, 1965. – Т.2.
6. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Вид-во «Літопис», 2002. – 831 с.
7. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.
8. Киричук С. А. Інтертекстуальні і текстуальні аспекти творчості Юрія Липи / С. А. Киричук : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – українська література / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

БИЛЯКОВИЧ Л.

РЕЦЕПЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ КАК ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЕ ПОЛЕ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

В статье рассмотрены основные теоретические вопросы, связанные с проблемами интерпретации, интертекстуальных связей и художественной

рецепции, что является предпосылками создания литературного текста. Исследованы проблемы литературной традиции, анализа художественной рецепции исторической фигуры, которые позволяют наглядно оценить процесс формирования наследственных связей в украинской литературе. Определено, что научный принцип интертекстуальности позволяет представить литературную традицию в ее процессуальных, а не статических характеристиках, учесть имманентные ментальные черты и весь комплекс внешних воздействий.

Ключевые слова: интерпретация, интертекстуальность, рецепция, литературная традиция, парадигма, исторический роман, литературоведение.

BILYAKOVICH L.

RECEPTION HISTORICAL FIGURE AS INTERTEXTUAL FIELD UKRAINIAN HISTORICAL PROSE

In the article the basic theoretical issues related to problems of interpretation, intertextual relations and the reception of art that are prerequisites for the creation of a literary text. The problem of literary tradition, analyze the reception of art historical figures that allow visualized the formation of hereditary ties in Ukrainian literature. Determined that the scientific principle of intertextuality can provide literary tradition in its procedural, rather than static characteristics, consider the inherent mental traits and the full range of external influences.

According to the principles receptive approach meaning contained in the text, always due to interpretational preferences of the recipient. Art reception as one of the factors the author's interpretation gives the writer the opportunity truthful as possible, or, alternatively, market, depending on the political situation in the society, to cover certain historical phenomenon, event or person. Our literary currently already operates efficiently such concepts as «intertextuality», «transtekstualny» dialogue, external and internal dialogical space, distant interlocutors. The core receptive to the notion of aesthetics can be considered world literature as a dialogical space where multiple connections occur between the individual components of the text as an integrated system between phenomena of different ages and different national literatures. In recent decades intensive study of intertextuality carried within post-structuralism. It poststrukturalisty offered to abandon the notion of «literary influence», while actively introduced the practice of intertextual readings. Today debatable issue molzhlyvosti acts establishing intertextual relationships universal method of research, which in certain circumstances allows you to identify and ideological

resonances textual work. As a result of this expanded understanding of intertextuality as a complex multilevel process of mutual texts.

The scientific principle of intertextuality can provide literary tradition in dynamics, consider the inherent mental traits and the full range of external influences.

Key words: interpretation, intertextuality, reception, literary tradition, paradigm, historical novel, literary criticism.

УДК 82-12:82-32:821.161.2 (045)

БУРЛАКОВА Ірина

ПОЕТИКА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ НОВЕЛІСТИКИ ІВАНА КЕРНИЦЬКОГО

Анотація. У статті проаналізовано збірку малої прози Івана Керницького «Будні й неділя», написаної в еміграційний період його творчості. І. Керницький постає як новеліст стефанівського масштабу, проте у поезитці збірки більшою мірою проявилися імпресіоністичні домінанти, де документування емоційного досвіду ліричного героя відбувається на тлі розгортання широкого ряду алюзій та ремінісценцій, прямих і непрямих цитат фольклорного й літературного походження.

Ключові слова: інтертекстуальність, новелістика, імагологічний дискурс.

Доля творчої спадщини письменника-емігранта Івана Керницького (псевдоніми й криптоніми: Ікер, Іван Гзимз, Папай, Біог, І. К.; 1913 – 1984 рр.) і шлях її до українського читача були такими ж тернистими, як і доля всього масиву діаспорної української літератури.

Здобувши популярність у західноукраїнського читача ще напередодні Другої світової війни, письменник послідовно у своїх творах (а це мала проза й п'єси) торкається болючих тем, у яких розкривається травматичний досвід нації: від насильницького «примирення» українців із роллю обмеженої в правах національної «меншини» до їх поневіряння у таборах для переміщених осіб, від болючих проблем галицького села до нової хвилі еміграції-